

Վ. ՎԱՐԳԱՆՅԱՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԵԺ ԲԱՆԱՍՏԵՂԺ ՌԱՓԵՅՆԷՆ ԳԱՏԿԱՆՑԱՆԸ

(Մենեղյան 125-ամյակի առիթով)

այ ժողովուրդը մեծ երախտագիտութեամբ ու սիրով նշեց Ռաֆայել Պատկանյանի՝ Հայկական գրականության խոշորագույն դեմքերից մեկի ծննդյան 125-ամյակը:

Մեծ է եղել Ռաֆայել Պատկանյանի վաստակը Հայ ժողովրդի գրական ու կուլտուրական կյանքի ասպարեկում: Հանգես դպրոց անցյալ դարի 50—60-ական թվականներին Ռաֆայել Պատկանյանը մեկն էր այն նախաձեռնողներից, որն իր ամբողջ կյանքը նվիրեց Հայ ազգի մտավոր ու կուլտուրական զարգացման գործին, այն վեհ գործին, որի հիմնադրողը եղավ մեծ լուսավորիչ-գրող եղապատու Արամյանը: Պատկանյանի անվան հետ է կապված Հայկական ինքնուրույն բանաստեղծության զարգացումը: Պատկանյանը առաջիններից մեկն էր, որ բանաստեղծության նյութ դարձրեց Հասարակության շահերը, աշխատավոր ժողովրդի կյանքն ու ողորումները, և որ կարևորն է, զարեքով մշտված ու հարստահարված, օտար բռնադատիչների ասպատակություններին ենթակա Հայ ժողովրդի ազգային ինքնաճանաչման ու ազատագրության հարցը: Այդ պատճառով էլ Հայ ժողովուրդը Ռաֆայել Պատկանյանին միտեց՝ ազգային բանաստեղծի մեծ կոչմամբ, որին նա իրավամբ արժանի է իր գրական ու հասարակական գործունեությամբ:

Հարուստ, բայց դժվարին կյանքի ուղի է անցել Ռաֆայել Պատկանյանը: Նա ծնվել է 1830 թվի նոյեմբերի 8-ին, Նոր-Նախիչևանում, Գարրիկ քահանա Պատկանյանի ընտանիքում: Պատկանյանի ընտանիքը Հայ

ազգին պարզեց էր գրական ու հասարակական բաղմաթիվ գործիչներ: Բավական է հիշել, որ Ռաֆայել Պատկանյանի հայրը՝ Գարրիկ քահանան հանգես է եկել որպես բանաստեղծ, լրագրող ու մանկավարժ, հորեղբորորդին՝ Քերովրեն եղել է նշանավոր հայագետ՝ լեզվաբան և ազգագրագետ, պապը՝ Սերովրեն իր ժամանակին աչքի է ընկել հայրենասիրական բանաստեղծություններով և այլն: Այնպես որ, պատանի Ռաֆայելի մանկական կյանքի տարիներն անցել են մտավորական, զարգացած ընտանիքում, որտեղ և հոր հակողությամբ նա ստացել է նախնական կրթությունն ու ուսումնառությունը: 1843 թվին Պատկանյանը գնում է Մոսկվա և ընդունվում Լազարյան ճեմարան, որտեղ դասախոսում էին ժամանակի նշանավոր հայագետներն ու գիտնականները, որոնց թվում և երիտասարդ Մկրտիչ էմինը: Սակայն Պատկանյանին չի վիճակվում ավարտել ճեմարանը: Հոր հակառակորդների լարած որոգայթների պատճառով նա ստիպված է լինում վերջին դասարաններից թողնել ճեմարանը և գնալ Թիֆլիս (1849—1850 թ. թ.), որտեղ նա պարապում է ուսուցչությամբ՝ ներսիսյան դպրոցում և աշխատակցում է իր հոր նոր հիմնած «Արարատ» շաբաթաթերթին: Այնտեղ էլ լույս են տեսնում Պատկանյանի բանաստեղծական առաջին փորձերը՝ բանաստեղծ Բաշտուշկովի «Քուչնակ» ոտանավորի թարգմանություն-փոխադրությունը՝ զարբար լեզվով և աշխարհաբար լեզվով՝ հինգ բանաստեղծություններ, որոնցից «Մահ Զարմայր նահապետի», «Շինականի առավոտյան երգ», «Շինականի երե-

կոյան երգ» ոտանավորները իրենց հայրենասիրական ու մարդասիրական բովանդակությամբ և գեղարվեստական բարձր արժեքով ճանաչելի դարձրին երիտասարդ բանաստեղծին գրական հասարակայնության: Շուտով փակվում է «Արարատ» շաբաթաթերթը և Ռաֆայելը հոր հետ միասին տեղափոխվում է Նոր-Նախիջևան: Կարճ ժամանակամիջոցից հետո Ռաֆայել Պատկանյան

է գրական մի ընկերություն՝ Գամառ-Քաթիպա անվամբ (ընկերության անդամների անվան սկզբնատառերից¹): Գրական այդ ընկերությունը նպատակ է դնում ինքնուրույն և թարգմանական ստեղծագործություններով զարկ տալ նորարոգեղջ հայ նոր գրականությանն ու աշխարհիկ լեզվին: Հետագայում այդ ընկերության անդամները հեռանում են, ընկերությունը ցրվում է և Գամառ-Քաթիպա

Ռաֆայել Պատկանյան

ներ գնում է Դորպատ, որտեղ տեղական համալսարանում սովորում է հորեղբոր որդու՝ Քերովրե Պատկանյանի հետ միասին մինչև 1852 թիվը, և կիսավարտ թողնելով համալսարանը, նյութական միջոցների պակասությանից հարկադրված վերադառնում է Մոսկվա: 1854 թվին իր երկու ընկերների հետ միասին (Գևորգ Փանանյան և Մնացական Թիմուրյան) Պատկանյանը ստեղծում

գրական ծածկանունը կրում է Ռ. Պատկանյանը:

1855 թվին Պատկանյանը Մոսկվայից փոխադրվում է Պետերբուրգ՝ ղինվորական-բժշկական ակադեմիա ընդունվելու նպատակով և նրան հաջողվում է այդ, բայց

1. Ռաֆայել Պատկանյան, Գևորգ Փանանյան, Մնացական Թիմուրյան:

միշտ անհանդիստ ու սրտացուց Ռաֆայելը չի լքում արտաբերում գրանով, թողնում է ահա-
ղեմիան և ընդունվում Պետերբուրգի Համա-
լսարանի արևելյան լեզուների բաժինը, որը
և ապարտում է 1860 թվին: Համալսարա-
նական սաման տարիները միաժամանակ
Պատկանյանի ստեղծագործական բուռն
ժողովման ու աճման տարիներն էին: Հասա-
լսական կյանքի եռուզեռում կազմակերպ-
վում են բանաստեղծի աշխարհայացքն ու
նպատակագրումները: Պատկանյանը լույս է
բնծալում Փամաու-Քաթիպայի «Արձակ և շա-
փաբերական աշխատություններ»-ի հինգ
տետրակները (1855—1857 թ. թ.): Այդ
տետրակներից առաջինը որպես նշանաբան
իր հակառակն կրում է առաջ գրող Կարամ-
զինի նշանավոր խոսքը՝ «Գրի աշխատե, ինչ-
պես որ խոսում եմ, և խոսե աշխատե, ինչ-
պես որ գրում եմ»: «Փամաու-Քաթիպա» բն-
կերությունն այդ տետրակներում ապագրվում
են նաև այլ գրողների ստեղծագործություն-
ները, օրինակ՝ աշտեղ է տպագրվում առա-
ջին անգամ Փեդրո Գոգոյանի «Միծեանակ»
ուսանավորը, սակայն այդ տետրակների մեջ
բանաստեղծություն չունի ավելի Ռաֆայել
Պատկանյանն էր: Այս տետրակներից մեկում
(2-րդ տետրակ) տպագրվում է նրա հանրա-
ձանաչ «Արաքսի արտասուքը» բանաստեղծու-
թյունը, որը լայն ժողովրդականություն է
ստանում ու մեծ համբավ ստեղծում բա-
նաստեղծի անվան շուրջը:

Նույն ժամանակաշրջանում բարձր գնա-
հատելով ազգի կուլտուրական ու լուսավո-
րական մեծ գործը, գրական պարագծերը
ներին զուգահեռ Պատկանյանը գրադվում
է նաև մանկավարժական-կրթական հարցե-
րով և հրատարակում մի շարք օգտակար ու
կարևոր գրքեր (այլբերանաբան գրոց լեզվի
ուսումնասիրության համար և մի ուրիշ
այլբերանա՝ «Նշանակ մեթոդով» աշխար-
հարսի ուսումնասիրության համար): Պատ-
կանյանի հրատարակած գործերից առանձ-
նահատուկ արժեք է ներկայացնում նրա
«Ազգային երգարան»-ը (1856 թ.): Վարպե-
տորեն ընտրելով ինչպես մեր հին ձեռա-
գրերում պահպանված կամ հետադարձ
հրատարակված միջնադարյան տողերը,
աշխատե և ժողովրդական բանահյուսության
լավագույն նմուշները, Պատկանյանը մի
հրաշալի ծագիկություն է կազմել, որը ժամա-
նակի կուլտուրական առաջադիմության խո-
շորագույն քայլերից մեկն էր: Պատկանյա-
նի հրատարակած գրքերից հիշատակության
արժանի են նաև «Ռոբինզոն Կրուզո»-յի, Ե-
րզնկյանի առակների թարգմանությունները,
«Մեծին Պետրոսի պատմությունը» ինքնու-
րույն շարադրանքը և այլն:

Հրատարակչական գործունեությունն ավելի
ընդարձակելու նպատակով Պատկանյանը
Պետերբուրգում ձեռք է բերում հայ և օտար
տառերով մի տպարան և շուտով հիմնադրում
է նաև իր տպագիր օրգանը՝ «Հյուսիս» շաբա-
թաթերթը, որը, սակայն, չնայած Պատկան-
յանի զոհողություններին ու ջանքերին, չի
կարողանում պահել իր գոյությունը:

1866 թվին Պատկանյանը թողնում է Պե-
տերբուրգը և վերադառնում նոր-Նախիջևան:
Այս շրջանից էլ սկսվում է նրա մանկավար-
ժական բեղուն գործունեությունը, որին զու-
գակցվում է նաև գրական ու հրատարակախո-
սական աշխատանքը: Ազգի կրթության ու
լուսավորության գործը Պատկանյանի համար
կենսական նշանակություն ունի, և նա իր
բոլոր ուժերով ու կարողություններով նվիր-
ված էր այդ գործին: 1867 թվին Պատկանյանը
նոր-Նախիջևանում բացում է մի «օրինակելի
պանսիոն», որ վարում է իր ամուսնու աշակ-
ցությանը: 1873 թվին նույն պանսիոնը տե-
ղափոխում է Ռոստով: Այս շրջանում Պատ-
կանյանը հրավիրվում է նոր-Նախիջևանի Բե-
նարարիայի վեմական դպրանոցի դասատու,
բայց երկար չի մնում: 1879 թվին Պատկան-
յանը կազմակերպում է «մանկական պար-
տեզ» և մեծ սիրով նվիրում իրեն մանուկների
գաղափարականության գործին: 1880 թվին նա
նշանակվում է նոր-Նախիջևանի 100-ամյակի
հիշատակին հիմնված Արվեստական դպրոցի
տեսուչ: Այդ պաշտոնը իրեն հատուկ ջանա-
սիրություն ու եռանդով նա վարում է շուրջ
12 տարի, մինչև իր մահը, որ տեղի ունեցավ
1892 թվին:

Ռաֆայել Պատկանյանի գրական ստեղծա-
գործությունը շափազանց հարուստ և բազ-
մակողմանի է թե՛ իր գեղարվեստական և թե՛
գաղափարական ընդգրկմամբ: Պատկանյանն
օգտագործել է գրեթե գրական բոլոր ժանրե-
րը. նա գրել է պոեմ, բանաստեղծություն,
երգ, նովելներ ու պատմվածքներ, մանկական
ստեղծագործություններ, վեպ, գրել է գրա-
կան լեզվով և բարբառով, փորձել է իր ուժե-
րը նաև երգիծաբանության մեջ: Բազմակող-
մանի ու հարուստ իր ստեղծագործության մեջ
Պատկանյանը հետեղականորեն զարգացրել
է մի մեծ գաղափար, որը եղել է նրա կյանքի
ու գործունեության սենտուն նպատակը: Փա-
հայ ժողովրդի ազգային ինքնահանաչության
հարցն էր, որի հետ կապված էր նրա առօր-
յան ու ապագան: Արևելյան Հայաստանի
ազատագրումը թյուրքական բռնակալական
լծից և 1828 թվին Ռուսաստանին միացվելը
պատմական մեծ առաջընթաց էր, որը հիմք
գրեց հայ ժողովրդի հոգևոր ու կուլտուրական
ուժերի ծաղիկմանը: Պատկանյանը գրականա-

պես գնահատելով պատմական այդ մեծ առաջընթացը, իր ստեղծագործության մեջ նոր հարցեր բարձրացրեց. դա՛ Արեւմտյան Հայաստանի՝ սուլթանական թշուրքիցի դա՛ժան տիրապետության տակ հեծող աշխատավորության ազատագրության հարցն էր։ Պատկանյանը չէր սահմանափակվում միայն թյուրքական բռնակալներից հայ ժողովրդի ազատագրության հարցով, իր ստեղծագործության մեջ նա հասավ ամբողջ հայ ժողովրդի ազգային ազատագրության մեծ գաղափարին։ Հայրենասիրական այդ մեծ գաղափարը Պատկանյանը փայփայել է իր գրական ու հասարակական գործունեության ողջ ընթացքում։ Իր ստեղծագործության բազմակողմանի ձևերով Պատկանյանը ցանկացել է ազգային ինքնագիտակցության բերել սուրբ-կոթիկյան և հայաժանրի տակ թմրած իր հայրենակիցներին՝ դիմելով անցյալի փառավոր օրինակներին և իրենց Հայրենիքի ազատագրության համար կռվող ժողովուրդների փորձին։ Հայրենասիրական այդ մեծ գաղափարը Պատկանյանը առաջին հերթին արտահայտել է բանաստեղծական իր բոցավառ խոսքով, ժողովրդին ոգեշնչող ու քաջալերող իր բանաստեղծական ստեղծագործության մեջ։

Պատկանյանի քնարերգության հիմնական լարը, նրա բանաստեղծական ներշնչման կենսահորդ աղբյուրը հայրենասիրության անմար գզացմունքն է։ Հայրենասիրական բովանդակությունն է պայմանավորում Պատկանյանի ստեղծագործության հասարակական բնույթը։ Բանաստեղծը իր ողջ կյանքը, իր հուզաշխարհն ու ներքին ապրումները ծառայեցնում է մի կետ նպատակի՝ թշվառ ու հայածված հայրենակիցներին օգտակար լինելու գործին։ Իր «Երկու բանաստեղծ» ստանավորում շատ որոշակի ցույց է տալիս, որ ինքը վարդ և «գինատառ խնջույք» գովերգող բանաստեղծների թվին չի պատկանում, այլ այն բանաստեղծների, որոնք «հոգին անվերդով, ձակատը պայծառ», անհողողող կամքով գեմ են կանգնում շարին ու անիրավությանը։

Պատկանյանի հայրենասիրական քնարը երբեմն ըմբոստ ու ցասկոտ բողոքներ է հնչեցնում, երբեմն խոր թախիծով ու վշտով համակվում, բայց միշտ առողջ ու անվհատ պայքարի ու կռվի կոչում։ Հայ ժողովրդի օրհասական ձակատաղրից և դառն առօրյայից են բխում Պատկանյանի պոեզիայի աչգորինակ շեշտերը։ Պատկանյանը ցուցադրում է դարերով օտար բռնապետությունների կրնկի տակ հայածված հայ ժողովրդի դառն անցյալը և նրա անհրապույր ներկան, ցիրուցան եղած, թյուրքական արշավանքի սուլթանական տիրապետության տակ, ֆիդիկական

բնաջնջման ենթակա հայ ժողովրդի վիճակը, ինչպես և ցարական կառավարության հայալամ թաղարականության հետեանքով տրեստական ու հասարակական անապահով կյանքի պայմանները։ Այստեղից է բխում ահա Պատկանյանի հայրենասիրական խորունկ վիշտը, որի ամենաազդեցիկ արտահայտությունը նրա հանրաժանոթ «Արաքսի արատասուրը» ստանավորն է։ Պատկանյանը զեղարվեստական ամենա պատկերներով ցուցադրել է հայ ժողովրդի դարավոր վիշտը՝ օտարի տիրապետության ենթակա ստրկական գոյությունն ու վիճակը։ Որպես Հայաստանի խորհրդանիշ հանդես է գալիս Արաքս գետը։ Բանաստեղծությունն ընթանում է հեղինակի և անձնավորված Արաքս գետի միջև զարգացող երկախոսությամբ։ Հեղինակը խորհուրդներ է տալիս Արաքս գետին ուրախ ու կայտառ լինելու՝ «Մի՛ պղտորիք հատակը հանդարտ հոսե խալալալով»։ Մինչդեռ Արաքսը զայրանում է և «ամպի նման գոտալով» հիշեցնում իր սգավոր վիճակը։ Իսկ այդ սուգը հայ ժողովրդի կյանքից է բխում։ Արաքսը զանազանից հիշում է անցյալ փառքը։

«Կար ժամանակ, որ ես էլ՝
Շրթեղազարդ հարսի պես
Հաղար ու բյուր պլբանքով,
Փախչում էի ափերես»։

Սակայն, ժամանակներն ու հանգամանքները փոխել են ամեն ինչ։

«Ի՞նչքա մնաց էն օրից,
Ո՛ր ջրբամոտ գեղերըս,
Ո՛րը իմ շեն քաղաքից,
Ո՛ր բերկրալի տեղերըս»։

Շրջապատն ու հանգամանքները օտարացել են Արաքսի համար, նա ցավում է «ծառավ, նոթի, անտերունը» օտար աշխարհներում թափառող իր որդիների համար և ուխտում է միշտ սգավոր մնալ։

«Քանի որ իմ գավախունք
Այսպես կու մընան պանդուխտ,—
Ինձ միշտ սրգվոր կրտսնեք,
Այս է անխար իմ սուրբ ուխտ...»։

Այլևս չի խոսում Արաքսը. նա հորձանք տվավ և

«Օղակ-օղակ օձի պես
Առաջ սողաց մոլեգին»։

Բնության ալլաբանության և հատկապես Արաքս գետի զեղարվեստական շնչավորման, անձնավորման շնորհիվ բանաստեղծն ստեղծել է անմոռանալի պատկերներ։

Սակայն ազգային այդ վիշտն ու դառնությունը երբևէ չի մթաղնում բանաստեղծի դիտակցությունը և հուսահատության տեղիք չի տալիս: Պատկանյանը իր հոգու խորքում փայփայում է հայ ժողովրդի ազգային ազատագրության մեծ հավատն ու հույսը: Նա բողոքում է դարավոր անտարբերության, համակերպվելու և բռնակալի լուծը անմոռուն տանելու սքու դեմ, ժողովրդին թմրեցնող դարավոր քնի դեմ («Յորքը Հայաստանի»): Ժողովրդի հոգու մեջ հայրենասիրական հուրը բոցավառելու համար Պատկանյանն իր ստեղծագործությանը ցանկանում է ազգային խնդիրների տակցության ու ազգային խնդրանաձայնության բերել ժողովրդի լայն խավերին: Հայրենիքը սիրելու համար հարկավոր է ձանաչել նրա հերոսական անցյալը և պատմությունը: Այդ նպատակով Պատկանյանը ստեղծագործության նյութ է դարձնում նույնիսկ պատմական հեռավոր անցյալի հերոսական դրվագները: Այդպիսին է «Զարմայր Նահապետի մահը» պոեմը, որտեղ նկարագրվում են Տրոյական պատերազմի դաշտում ընկած վիրավոր հայազգի քաջ զորապետ Զարմայր Նահապետի հայրենարարական ապրումներն ու զգացմունքները: «Քաջն Վարդան Մամիկոնյանի մահը» ընդարձակ լափածո վիպասանության մեջ Պատկանյանը ընթերցողին փոխադրում է 5-րդ դարը: Հետեւելով իրեն նախորդող հայ բանաստեղծների օրինակին, մասնավորապես հայրենախոս Նահապետի՝ Ղ. Ալիշանի «Պլպուլն Ավարայրի» հիասքանչ պոեմին, Պատկանյանը իր վիպասանության նյութ է դարձրել հայ ժողովրդի հերոսական պայքարը պարսկական ասպատակիչների դեմ, քաջ զորավար և սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ: Այս վիպասանության մեջ տեղ գտած Վարդանի երգը լայն ժողովրդականություն է վայելում: «Իս գեղարվեստորեն ընդհանրացված բողոքն է ազգային դարավոր բռնության ու հալածանքի դեմ և անհողողող կամքը, դիմագրավելու թշնամուն: Ներկայացնելով հայերի վիճակը բռնավորների լծի տակ և բողոքով ու ցասումով անընդհատ կրկնելով՝ «Հիմի» էլ լռենք», բանաստեղծը այդ նշանավոր երգը վերջացնում է այսպիսի մարտաշունչ տրամադրությամբ.

«Թո՛ղ լրռն մունջը, անդամալույծը,
կամ՝ որոց քաղցը է թըշնամու լուծը.
Բայց մենք, որ տնինք հողի և սիրտ քաջ,
ն'կ անվախ եմենք թըշնամու առաջ,
Դո՛նե մեր փառքը մահով ետ խըլենք—
Ու այնպես լրռենք»:

Անցյալի հեռավոր դեպքերին արձագանքելով Պատկանյանը այն շաղկապում է առօրյային. «Վարդանի երգը» որքանով որ արտահայտում է 5-րդ դարի հայերի ազատագրական պայքարի կամքը, նույնքան և համապատասխանում է Պատկանյանի ապրած ժամանակաշրջանի ընդհանուր ոգուն:

Երգելով ու դավառներով անցյալի փառավոր դրվագներն ու հերոսական դեմքերին Պատկանյանը կծու սարկաղմով խաբարանում է ժամանակակից իր սերնդի այն խավերին, որոնք օտարամոլության արտադրված, արհամարհում են ազգային ավանդներն ու ժողովրդի շահերի պաշտպանությունը («Մայրաքաղաքում կրթված հայ երիտասարդ», «Մայրաքաղաքում կրթված հայ աղջիկ»): Այդ սերնդի համար կարևորը անձնասիրական նեղ ձգտումներն ու մանր շահամոլական հաշիվներն են, դուրի հասարակական բարձր գաղափարներից ու նպատակից՝ «Հայ և հայություն» ծրագրային բանաստեղծության մեջ Պատկանյանը առաջ է քաշում այն հարցը, թե ո՞վ է հայը և ինչպե՞ս պետք է ըմբռնել հայությունը: Բանաստեղծը հայ լինելը կամ հայության զգացմունքը չի տեսնում ոչ ազգանվան վերջավորության մեջ և ոչ էլ ազգային ծեսերն ու սովորությունները կուրորեն պահպանելու մեջ: «Զէ, սիրելիս, ազդույթունը չ'է արտաքին արարմունքը»,— գոչում է բանաստեղծը և դռնում, որ «Հայ ծնելը անգամ չի տալ քեզ հայության իրավունք»:

«Թե դու հայ ես՝ հայությունդ պիտի

հարգես անպատճառ,
Հայաստանը պիտի լինի հուսո առտըդ
մեզ համար:
Օտարինը դու մի՛ առիլ, մի՛ էլ սիրիլ
կուրորեն,
Բայց դու հայի օգուտները միշտ վի՛ր
դասե՛ ամենե՛ն»:

Ընթերցող ազգասերը, իսկական հայը, բանաստեղծի պատկերմամբ, պետք է կլանվի լինալի ազգի համար, պետք է ունենա կամք ու կորով կռվելու թշնամու դեմ հանուն ազգի շահերի: Իրա համար էլ բանաստեղծը կոչ է անում քաջատեղյակ լինել ազգային պատմությանը, ամեն կերպ նպաստել ժողովրդի հոգևոր ու մտավոր բարգավաճմանը: Մի այլ բանաստեղծության մեջ («Օտար օրիորդ և հայ պատանի») Պատկանյանը փառաբանում է ընթերցող ազգասերին՝ հայ պատանուն, որի հայրենասիրական զգացմունքները սեր ու համակրանք են ծնում անգամ օտար օրիորդի սրտում:

Պատկանյանն իր բանաստեղծություններին մեջ չի սահմանափակվում լոկ ազգասիրական կոչերով ու հրավերներով. նա պատկե-

րում է ազգի ազատագրության համար ակտիվ պայքարի անհրաժեշտությունը, «գերության մեջ գտնվող եղբորը» անհապաղ օգնության հասնելու անհրաժեշտությունը: Մորորցի երգ գյուղական ալյրի կնոջ» և «Աղասու մոր երգը» բանաստեղծությունների մեջ վրշտացած մայրը վրժառություն արդար զգացմունքով է դատարարակում որդուն՝ դաժան ու եհեղ թշնամու դեմ կռվելու և բռնության մեջ գտնվող հայ եղբայրներին ազատագրելու համար:

Պատկանյանի հայրենասիրական ոտանավորների անմիջական շարժառիթը արևմտահայ հատվածի անկանների ու օրհասական վիճակն էր. թյուրքական բռնակալությունը տնտեսական ու մտավոր ահալոր ճնշում էր գործադրում հայ ժողովրդի տառապյալ այդ հատվածի նկատմամբ: Եվ ահա, երբ բուրնկվում է 1877 թվի ուս-տաճկական պատերազմը և բուլկանյան ժողովուրդները թոթափում են թյուրքական բռնակալության լուծը, Պատկանյանը ստեղծագործական նոր ներշնչում ու ավյուն է ստանում: 14 տարվա լուծությունից հետո բանաստեղծը նորից զարկում է ազգային-հայրենասիրական լարերին և ոգևորուն նոր երգեր հնչեցնում: Երգերի այդ շարքը կոչվում է «Ազատ երգեր»: Խանդավառված տաճկահայերի ազատագրության մեծ հույսով ու հավատով, բանաստեղծն իր երգերում ազգային միասնության ու համալսման ժողովրդին է կոչում արևմտահայ ճնշված ժողովրդին, կրակոտ խոսքերով անվեհեր պաշտպան կանգնելով նրանց մարդկային իրավունքներին և անխնա մտրակելով ու դատափնտելով թյուրքական ջարդարարներին ու եհիշերիներին («Վանեցոց աղոթք», «Վանեցոց հայր մերը», «Վանեցի մոր երգը», «Վարի մշեցին», «Տաճկահայերի հառաչանք», «Տաճկահայերի օրհաս», «Վարինի կոտորածը» և այլն):

Պատկանյանը որպես ազատագրության միջոց իր երգերում առաջ է քաշում ինքնապաշտպանությունը և ակտիվ պայքարը, նա բացեիքաց զենքի է կոչում ճնշված ու հալածված աշխատավորներին: Վանեցի գեղջուկի անունով («Վանեցի գեղջուկի տաղը») Պատկանյանը կոչ է անում.

«Բա՛վ է, գու՛ման, մեր տանջանքը,
համբերությունն քեզ ունի.
Դուն տեսա՛ր, որ մեր դուժմանը ամոթ,

խելք ու գու՛թ չունի:
Արի՛ փշրեմ ես քու խոփը, տանք

դարբինին կռելու,
կրոնք-կոփենք սուր ու սուսեր՝ դուժմանի
դեմ կռվելու»:

Մի այլ բանաստեղծության մեջ («Մշեցու հեկեկանքը»), բանաստեղծը ազատագրության ու ապահով կյանքի ուղին տեսնում է ակտիվ ինքնապաշտպանության մեջ.

«Ո՛ր է, դու գիտե՛ս, բախտը ու
փառքը

Ու ազատ կյանքդ — Ի ծայր քո
սուրին...»:

Ականատես լինելով, թե ինչպես արևմտահայերի ազատագրության հույսերն ի գերե են նկնում, Պատկանյանը պարսավում է կեղծ ազգասերներին, որոնք խոսքով ոգևորում, կոչ են անում, բայց կառած իրենց գանձերին ու փափուկ կյանքին ոչնչով չեն օգնում «տառապյալ եղբայրներին» («Հայերուս թուրք», «Ազգասեր» և այլն):

Պատկանյանը դիմակազերծ է անում եվրոպական դիվանագիտության կեղծիքն ու փարիսեցիությունը արևմտահայերի ազատագրության հարցում, Բեռլինի վեհաժողովի կեղծ ու նենգավոր խաղերը («Բողոք առ Նվրոպա», «Կեհաժողով» և այլն): Մերկացնելով եվրոպական դիվանագիտության էությունը բանաստեղծը գրում է.

«Ապերա՛խտ Նվրոպ, հիշե՛ հայերուն,
Դու շատ մի՛ խարվիլ սուրի շաշտուն,
Արյուն ո՞րքն չէ՛ առաքինություն
Եվ ո՛չ նա ազատ ոգու նշան է:

Ինչերո՞ւ էր քնտր առաքինի վարը,
է՛ր շեղանք հայքս սրիկա, մարդասպան,
Անշուշտ կը դասեր մեզի ազգի կարգ
Արյունածարավ գոված Նվրոպան»:

Մինչև իր կյանքի վերջը Պատկանյանը ապրում էր ազգային ամենամեծ վշտով՝ արևմտահայերի դատով, հնչեցնելով իր բողոքի ձայնը աշխարհի մի ծայրից մյուս ծայրը, հույսելով շատ հոգիներ ու սրտեր:

Բազմազան են Պատկանյանի գրական ժառանգության թեմաներն ու մոտիվները: Ազգային-ազատագրական մոտիվներից բացի Պատկանյանի ստեղծագործության մեջ կարևոր տեղ են զբաղում կարեկցանքի ու համակրանքի երգերը խեղճների, աղքատների, տառապյալների նկատմամբ, մյուս կողմից երգիծանքն ու պարսավանքը աղաների, իշխանավորների և կեղծ ազգասերների նկատմամբ: Ուշագրավ է այդ տեսակետից «Մշակ» ոտանավորը, որտեղ բանաստեղծը կարեկցությամբ ու գորովանքով նկարագրում է «շինքն արևառ, քրտինքն երեսին, բերը շալակին» մեղադանի մեջ կանգնած հոգնաբեկ դարի մշեցուն, նրա ապրումներն ու թախծոտ երգը՝ տուն ու տեղից զրկված, ընտանիքի կարոտն ու անըր: Շինականի կյանքի պարզության ու համեստության նկատմամբ

ձգած բանաստեղծի համակրանքն է արտահայտված «Եփեսականի առաքելության երգը», «Եփեսականի երեկոյան երգը» հովվերգական երգերում: Այս նույն բեմաներով են տեղադրված Պատկանյանի մի շարք արձակ ներկերը՝ «Ես նշանած էի», «Տիկին և նամիշտ» վեպերը, «Զախու» գեղեցիկ պատմվածքը և այլն:

Մեծ տեղ են զբաղում երգիծական ստեղծագործությունները Պատկանյանի գրական ժառանգության մեջ: Պատկանյանի ժողովրդական երկերն ընդգրկված են զխառնաշառի «Նոր-Նախիբեանի քնար» շափածո և արձակ շարքում: Այդ երգիծանքն իր սուր ծայրով ուղղված է հղիացած պայանների ու կաշառակեր, օրինազանց իշխանավորների դեմ («Սուտ աղան», «Զենկիրի աղոթքը», «Թուժազ աղան», «Կուպեանաթուրն հացը», «Կուշովա», «Փառասեր» վեպը և այլն), հասարակական միջավայրի ու կենցաղի հոսի կողմերը («Նազ ու քեֆ», «Հին ու նոր առեկներ», «Փորսուխին Ավազը» և այլն): Հետաքրքրական են նաև Պատկանյանի մանկական բանաստեղծությունները, որոնք նա գրել է ստույգողական նպատակով՝ հաշվի առնելով իր մանկավարժական աշխատանքի երկարամյա փորձը: Պատկանյանն իր ստեղծագործության մեջ բազմաթիվ թևերով կապված է ժողովրդական բանահյուսության հետ: Նրա գրչին են պատկանում «Քյոս-օղլի» հերոսական վիպասանությունը, որի նյութն առնելով է ժողովրդական բանավոր աղբյուրներից: Բազմաթիվ այլ ավանդություններ, զրույցներ ու լեգենդներ է օգտագործել Պատկանյանը հարմարեցնելով իր ստեղծա-

գործական նպատակագրմանն ու մտահղացմանը («Աղբյուր», «Լեզու կտրող», «Ին Մրուս» և այլն):

Ռ. Պատկանյանը շատ բարձր է գնահատել ներգեցյու և հոգևորականության դերը հայ հասարակական ու քաղաքական կյանքում: Նա կախողին սիրով դրվատել է հոգևորականի անձնվիր աշխատանքը՝ հասարակական գործին անշահախնդիր ծառայելու պատրաստակամությունը, կերակրված հոգևորականի իդեալական կերպարը («Քահանա», «Արեգա»), բայց միևնույն ժամանակ դատափետել է նաև իրենց կոշման բարձրության վրա չկանգնած և աչք կոշումն արատավորող հոգևորականներին («Տերտեր»):

Ռ. Պատկանյանն անշուշտ սեր է առնել Ս. Էջմիածնի նկատմամբ, սեր, որ բխում է հայության կյանքում Էջմիածնի սենեցած մեծ դերի ու նշանակության գիտակցությունից: Պատահական չէ, որ Պատկանյանն իր բառաստղ «Կտակ»-ում գրել է՝

«Կյանքին մեջ մի հատ սին փառք ունեցա,
Սուրբ Էջմիածնում թաղվել ցանկացա,
Սիրական իմ ազգ, թե մատված սիրես,
Այս իմ մի հատիկ իղձըս կատարես»:

Պատկանյանի իղձը կատարվեց: Ս. Էջմիածնում բարձրանում է նրա հուշարձանը, բայց այդ իղձը շատ համեստ էր: Բանաստեղծը չէր կարող երևակայել, որ վերածնված հայ ժողովուրդը պետք է մեծաբն նրա հիշատակը և բարձր գնահատի նրա ստեղծագործությունը, որպես ազգի ու ժողովրդի շահերին անձնվիրաբար ծառայելու պայծառ օրինակ:

